

Cziráki Zsuzsanna: A Habsburg Monarchia keleti nyelvi tolmácsai a 17. században.

reciti, Budapest, 2024. 504 oldal.

Cziráki Zsuzsanna új könyve az utóbbi években az Osztrák Tudományos Akadémia Habsburg- és Balkán Kutatások Intézete (IHB ÖAW) posztdoktori kutatójaként végzett átfogó kutatásainak eredményét tárja az olvasó elé. A kötet az Udvari Haditanács keleti ügyekért felelős irodájában foglalkoztatott személyzetből egy jól körülhatárolható csoporttal foglalkozik részletesen, mégpedig a tolmácsokkal. Amellett, hogy a Habsburg–oszmán diplomácia kutatási területének évszázados hagyományába illeszkedik, a munka olyan kortárs irányzatokra is reflektál mint például az aktorcentrikus megközelítés, a birodalmak közötti érintkezés vagy mobilitás újkeletű, de népszerű vizsgálata, vagy a prozopográfia és a mikrotörténet. A „múlt félárnyékos zugaiban meghúzódó mellékszereplők” (33) főszereplővé emelésével a szerző nemcsak a tolmácsok csoportjának szisztematikus elemzését végzi el, hanem számos újdonságot szolgáltat a Habsburg-diplomácia 17. századi működését, valamint annak fejlődését illetően is.

Bár a főszereplőről szóló adattár a kötet végén kapott helyet, szinte azonnal böngészésre csábítanak a Habsburg-követségeket, haditanácsi elnököket és főtölmácsokat felsoroló, továbbá statisztikákat és fizetési adatokat tartalmazó mellékletek, valamint annak a mintegy hetven tolmácsnak a rövid életrajza, akiknek életútjáról a szerző megfelelő mennyiségű adatot tudott összegyűjteni. Az azonos időben szolgáló tolmácsok száma Bécsben és Konstantinápolyban általában egyaránt egy-két főt jelentett, akik között néha életre-halálra menő rivalizálás folyt.

Az izgalmas részletek elemzése során a szerző tíz fejezetre osztja a munkát. Bevezetés gyanánt, a 17. század történetének „újraírása” helyett inkább egyfajta intézménytörténeti összefoglalás szól annak a háttérnek a kialakulásáról, amely a Habsburg és az oszmán fél között 1606 után beálló, viszonylagos erőegyensúlyi helyzet során a tolmácsok pályafutását, munkakörülményeit leginkább meghatározta és keretbe foglalta. Tömör és logikus kép bontakozik ki a keleti diplomácia szervezését ellátó Udvari Haditanács kialakításáról, munkájának bővüléséről, tagjairól, valamint az annak pénzügyeit intéző Udvari Kamarával fennálló viszonyáról a vizsgált időszakban. A szerző kitér a diplomáciai tevékenység gyakorlatára a „lokális”, valamint a Habsburg és az oszmán állam viszonyát szabályozó magasabb szinteken. Előbbiekhez tartozott például a végvidékeken adódó problémák kezelése, utóbbiak közé pedig a két állam közötti békeszerződések tető alá hozása. A helyi és birodalmi diplomáciát központi kontroll fogta össze, az intenzív kapcsolattartás pedig gyakori követjárást eredményezett a felek között, amelynek típusait (főkövet, internuncius, rezidens) szintén megismerheti az olvasó.

A forrásokot és módszereket összefoglaló rész a fentebb már érintett elméletek mellett kiemeli a tolmácsok vizsgálata szempontjából elengedhetetlen diplomáciatörténeti megközelítés fontosságát, továbbá a kora újkori udvarok, illetve

hivatalnokréteg kutatásának megkerülhetetlenségét. A tolmácsok ugyanis mindkettőnek részét képezték, és a korábban vizsgált követek személye és tevékenysége mögül mintegy másod- vagy harmadvonalbeli szereplőkként előlépve kerültek az érdeklődés középpontjába az újabb kutatások során. Szintén ez a fejezet foglalja össze a Habsburg tolmácsok kutatásának historiográfiáját is.

A tárgyra rátérve, sokrétű elemzésben elevenedik meg az olvasó előtt a Habsburg tolmácsok korántsem egyszerű, de szakmai öntudatra alapot adó élete és tevékenysége. A szerző először a megbízó, a Haditanács által állított követelmények felől, mint például a nyelvtudás vagy a feladatkörök, valamint a toborzás, képzés és hivatali előmenetel szempontjából rendszerezi és elemzi az általa feltárt hatalmas adatmennyiséget. A komfortzónán kívül eső, sokrétű, és mind a Habsburg, mind az oszmán felségterületen végzett feladatok ellátására elsősorban két úton kerülhettek alkalmazásba a tolmácsok. Az arab, perzsa és oszmán-török nyelvet bíró személyek rekrutálására a legnagyobb merítés Konstantinápolyban adódott, a bizánci idők óta a latin-keresztény Perában és Galatában, vagy a görög pátriárka fennhatósága alatt élő tolmácsdinasztiák tagjainak körében (mint például a Mammucca della Torre család és a Panajótisz-Porfürita klán három-három tagja, vagy a Cleronome fivérek). Konstantinápoly primátusa mellett az oszmán vazallus államok vagy a Közel-Kelet számított még kibocsátónak a Habsburgok szolgálatába álló tolmácsok szempontjából, de érkeztek fordítók szuverén keresztény államokból is.

A tizenötéves háború idején tapasztalható átrendeződés és tolmácsihiány következtében került sor az újjászervezett konstantinápolyi Habsburg-követség keretében – velencei mintára – működő tolmácsképzés megszervezésére. A képzés adminisztratív csúcán természetesen a Haditanács állt, ahol a különböző helyszíneken jelentkezőket alkalmazásba vették. Míg az iskolajellegű képzés Bécsben csak a század második felében jelent meg Franz Mesgnien von Meninsky és Giovanni Battista Podestà egymással is rivalizáló tevékenysége nyomán, a konstantinápolyi képzés kulcsfigurái a század folyamán mindvégig a rezidens követek voltak. Közülük is kiemelkedik Michael Starzer és Simon Reniger alakja, akiknek okfejtése szerint a császár pénzén taníttatott tolmácsok hűségesebbek lesznek a dinasztiához, mint az eredendően a szultán alattvalójának számító peraiak vagy galataiak. A rezidenseknek a tanoncok sokszor kicsapongó életvitelének korlátozásában, majd pedig alkalmasságuk megállapításában is kulcsszerep jutott, hiszen éles helyzetben ők maguk felügyelték a tolmácsok teljesítményét. Fontos törekvés volt, hogy a Habsburg Monarchia saját alattvalói közül gyűjtsenek tolmácsokat: a szerző szemléletes példákkal mutatja be azt a lassú folyamatot, amelynek során csak az 1670-es évekre kerültek többségbe a jelöltek között a monarchia területéről érkezettek a Konstantinápolyban toborzott tanoncokkal szemben. A század közepén pedig már az is megfigyelhető volt, hogy a tolmácsválság vonzóvá vált az udvari hivatalnokok magasabb presztízű csoportjai számára.

A tolmácsok karrierútja a század folyamán egyre professzionalizálódott és szabályozottabbá vált, de egyes kiemelkedő tolmácsgyéniségek is formálták

a hivatalhoz kötődő pályaképet. Mindez megragadható a jelöltek felvétele, a bejárható hierarchia, a funkciók halmozása, valamint az ezekkel járó társadalmi emelkedés vizsgálata révén. A teljes jogkörrel felruházott tolmácsállás megszerzése annak ellenére nem volt könnyű feladat, hogy a jelöltek száma meglehetősen alacsony volt. A kinevezés egyrészt a hivatali ügymenet lassúsága miatt tarthatott az ajánlásokat is tartalmazó felvételi kérelem benyújtásától számítva akár évekig is. A kezesség vállalása különösen az oszmán alattvalók esetében volt kulcsfontosságú, hiszen megbízhatóságukat és hűségüket mindenképpen igazolniuk kellett. A kinevező iratok, bár ritkán és másolatban maradtak fenn, rögzítették a hivatalviselést és az érte járó fizetséget. A kinevezést az eskütétel követte, amelyre – ha a helyzet úgy kívánta – néha sebtében, a Haditanács beleegyezése nélkül is sor került. Konstantinápolyban az új tolmácsot ezt követően még az oszmán adminisztráció tagjainak is bemutatták. A szerző a hierarchiát illetően kimutatja, hogy már a tanoncság is versenyhelyzetben megszerzett hivatali címnek minősült, még ha a ranglétra legalsó fokán állt is viselője. A tanoncok és a teljes jogú tolmácsok között helyezkedtek el a segédtolmács megnevezéssel illetett személyek. A hadjáratok idejére kinevezett tábori tolmácsok kiemelt juttatásban részesültek, a Konstantinápolyban szolgálók között pedig kiemelkedett az első tolmács. Nagyobb követségek esetén szintén több, rangban eltérő tolmácsot alkalmaztak.

A teljes jogú tolmácsszerep nyújtotta kereteket csak néhány kivételes egyéniségnek sikerült kitágítania. Kiemelkedő presztízst jelentett a bécsi főtollmácsi cím, amelyet a 17. században Michel D'Asquier, Franz Mesgnien von Meninsky, majd Marcantonio Mammucca della Torre viselt. A kötetben számos téma kapcsán előbukkan D'Asquier neve, aki a Haditanács frakcióharcai közepette megkerülhetetlen szereplővé nőtte ki magát a keleti diplomácia másik szakértője, Johann Rudolf Schmid szövetségeseként és barátjaként, akivel a rivális tolmács, Vincenzo Bratutti ellen merényletet is megkíséreltek. A hírhedt esetet enyhe következményekkel megúszó D'Asquier szakmai tevékenysége kiterjedt nemcsak a fordításra, hanem elemzések végzésére is, továbbá reformokat terjesztett be a keleti diplomáciát illetően. Utóda, Meninsky szintén kézben tartotta az Oszmán Birodalomban tevékenykedő Habsburg informátorhálózatot, és részt vett a portai és végvidéki kommunikációban. Konstantinápolyi első tolmácsként kiemelkedett a befolyásos Nikúsziosz Panajótisz, aki a Habsburg-fél mellett azonban a Portának is tolmácsolt, megszerezve a portai főtollmácsi címet.

A tolmácsok ritkábban kaptak lehetőséget arra, hogy magasabb szinten, alkalmi követként képviselhessék a császárt. A követi tevékenység felé lassan nyíló utat a szerző néhány tolmácsnak a konstantinápolyi „interim agent” tisztséget betöltő esetével példázza. Külön kerül említésre a Meninskyvel rivalizáló Giovanni Battista Podestà, hiszen kifejezetten számára hozták létre a „keleti nyelvek titkára” címet, mivel egykori mestere haláláig sem tolmácsi, sem főtollmácsi kinevezéshez nem juthatott. Funkcióhalmozás szempontjából fontos kiemelni, hogy a tolmácsi hivatal néha a futársággal egészült ki, hiszen a két szerepkör több ponton is átfedést, sőt, átjárhatóságot mutatott egymással, például a nyelv- és

helyismeret vagy fizikai terhelhetőség szempontjából. A karrierút társadalmi emelkedést hozott magával: a 16. század végétől kezdve megfigyelhető a tolmácsok nemesi rangra emelése.

A szakértő hivatalnok réteg, köztük a tolmácsok finanszírozása kapcsán a következő fejezet azt járja körül, miképpen biztosította az Udvari Kamara és alárendelt hivatalai a szükséges anyagi keretet a Haditanács hatáskörébe tartozó keleti diplomácia kiadásainak fedezésére. A tolmácsok fizetését olyan összetett rendszerben kell elképzelni, amelyben a központi pénzügyigazgatás ellen ható erők, vagyis a Habsburg Monarchia egyes tartományainak eltérő integrációja éreztették hatáskukat. A tolmácsokkal kapcsolatos pénzügyi adminisztrációt igyekeztek Bécsben tartani, a vizsgált korszakra azonban végig jellemző volt, hogy a Haditanács és a Kamara közötti egyeztetések lassúsága hetekig vagy hónapokig hátráltatta az engedélyeztetéseket, majd még ugyanennyi időbe teltek a különböző kifizetések. A folyamatosan pénzhiánnyal küzdő Habsburg kormányzat forrásainak áttekintése alapján három fizetési kategóriát lehet megállapítani, amelyeket – a mellékleteken kívül – a szerző részletes adatokkal és példákkal mutat be. A tolmácsválya felépülését a tanoncságtól kezdve szintén érzékletes példákon keresztül lehet megismerni pénzügyi szempontból, amely a hosszú szolgálati idő alatt és a jól végzett munka révén folyamatos emelkedést mutat. A fizetési csoportok és a hivatali időhöz köthető fizetésemelés alapján következtetéseket mutató kormányzati szándék ellenére a tolmácsok általános tapasztalata az volt, hogy a fizetés rendszertelenül, vagy egyáltalán nem érkezett meg. A konstantinápolyi Habsburg követség általános pénztelensége például a korszak jellemzője. Néhány tolmács megpróbálta kikényszeríteni a fizetést a munka megtagadásával vagy Bécs elhagyásával, ez az önérvényesítő viselkedés azonban már átvezet az utolsó két nagy témakörhöz, amelyekben a szerző láthatóan a legotthonosabban érzi magát.

Külön egység foglalkozik a rokonság–fraternitás–lojalitás kérdéskörével, valamint egy másik a tolmács szerep mögötti életvilágokkal, mint például a személyiség vagy az érzelmek témájával. Sajátosan a tolmácsokra jellemző körülmény volt, hogy személyükben és a mögöttük meghúzódó társadalmi hálózatok révén eltérő világokat kapcsoltak össze, akik a hasonlóan multikulturális és multietnikus bécsi kormányzatban találtak befogadásra. Különleges tudásuk azonban egy Európán kívüli hatalommal kapcsolódott össze. A rokonság megtartó szerepe elsősorban az Oszmán Birodalomból származó tolmácsok esetében volt szembe-tűnő. Caspar Gratiani és unokaöcse, Pietro Hrintschitsch együttműködése során pedig már birodalmakon átívelő kapcsolatháló tűnik fel. A különböző csoportok között nemcsak együttműködés, de rivalizálás is fennállt, például az 1660–1670-es években a Panajótisz–Porfürita–Cleronome, másfelől a Mammucca della Torre–Wolde-szövetség között. Vertikálisan a mester–tanonc, avagy patrónus–kliens viszony figyelhető meg a szereplők között. A fraternitás másféle megnyilvánulása volt a tolmácsoknak a tudós hálózatokban való részvétele, a tudományos életben aktív császári tolmácsok nyelvészeti érdeklődése pedig hozzájárult a tanoncok képzésének intézményesüléséhez. A szerző számos példával támasztja

alá, hogy a fordítók gazdag kapcsolatrendszeréhez néha megkérdőjelezhető lojalitás társult, főleg a nem Habsburg alattvalók esetében. A kötet gazdag tárházát nyújtja azoknak az egyéni történeteknek, amelyekből következtetést lehet levonni a szereplők életkörülményeire, családjára, személyiségére, otthonára, érzelmeire, vagy betegségére és halálára.

Cziráki Zsuzsanna új könyve a Habsburg keleti tolmácsok mint jellegzetes értelmiségi hivatalnokcsoport főszereplővé emelése során olyan közös vonásokra mutat rá, mint például a különleges szaktudás, amely megfelelő öntudatot és identitásképző elemet jelentett számukra. A tolmács jól végzett munkával általános megbecsülést vívhatott ki; aki tehát jártasságot szerzett a keleti nyelvekben, biztos lehetett benne, hogy azt kamatoztatni is tudja majd. A többi hivatalhoz képest különleges szakértelmet, a nyelvtudást előre kellett igazolni, a szakmai felkészültség mint kiválasztási szempont tehát visszaszorította a patrónus–kliens viszonyt a toborzás terén. A tolmácsok karrierjének különlegességét a kora újkori értelmiségi karrierek között alátámasztja a professzionalitásuk is, tehát hogy szaktudásukat egy hivatal képviseletében hasznosították. Ahogyan a szerző kifejti: „a Habsburg–oszmán békeszerződések szövegezési mechanizmusába illesztett *collatio*, a portai követek közötti *interim ágens* közties funkció, illetve a »keleti titkár« tisztségének létrejötte, vagy éppen a hírszerzést forradalmasító Titkos Levelezők hálózata mind olyan újítások a 17. századi Habsburg diplomáciában, amelyek elképzelhetetlenek lettek volna a tolmácsok kreatív hozzájárulása nélkül.” (404.) A Habsburg diplomácia fejlődésében a tanoncképzés szerepe megalapozta a későbbi Keleti Akadémia (*Orientalische Akademie*) létrejöttét, egyben pedig hozzájárult ahhoz, hogy a 18–19. századra elhalványult a tolmácsokra jellemző etnikai és vallási heterogenitás.

Az átfogó munka sokrétű elemzést nyújt, számos kérdést vet fel, és újabb kutatási irányt azonosít a Habsburg keleti tolmácsok csoportjának szisztematikus feltárásával és bemutatásával. A hatalmas forrásbázist megmozgató műben az olvasó a gördülékeny stílusnak köszönhetően élvezettel merülhet el, az óriási adattömegben pedig könnyű eligazodást nyújtanak a mellékletek. A könyvről egyértelműen elmondható, hogy a kora újkori diplomáciatörténet, különösen pedig a Habsburg keleti diplomácia területén megkerülhetetlen alpmű lesz mind a hazai, mind (készülő angol verziója révén) a nemzetközi tudományosságban.

Hámori Nagy Zsuzsanna